

**Деякі аспекти дослідження фразеологізмів з компонентом-
назвою людини за родом занять
(на матеріалі української, англійської та німецької мов)**

У статті розглянуто відображення у структурі і семантиці фразем соціального виміру особистості, представленого назвами людини за родом занять. Означена проблема набуває особливої актуальності тому, що найменування людини за значущою соціальною ознакою – її місцем у системі суспільних відносин – складають істотну частину словника будь-якої мови, в них представлена специфіка суспільних ролей, відповідні цінності і погляди різних етносоціумів на різних етапах їх розвитку. Дослідження проведено на матеріалі української, англійської та німецької мов. Особлива увага зосереджена на виявленні та дослідженні структурно-семантичних особливостей ідіом із лексемами на позначення назв людини за родом занять та особливостей їх функціонування у фразеології вказаних мов. У статті описано семантичні групи ключових лексичних компонентів-назв осіб за родом занять відповідно до різних принципів класифікації, подано кількісну оцінку їх репрезентації засобами української, англійської та німецької фразеології, проведено міжмовні паралелі. Як висновок стверджено, що особливо репрезентативним виявився паремійний рівень мови; назви людини за родом занять чисельніше представлені в українській мові; перераховано компоненти фразем з найвищою фразотвірною активністю.

Ключові слова: фразеологія, фразеологічна одиниця (ФО), назви людини за родом занять, професії, семантичні групи.

Постановка наукової проблеми та її значення. Образ людини, ключовий у творенні та функціонуванні мовної картини світу, у лінгвістичному описі постає як різнобічний об'єкт, якому відповідним чином є притаманним високий ступінь параметризації.

У різних культурах відзначається наявність трьох ліній параметризації (аспектизації) людини: 1) людина у відношенні до «позалюдського» світу (Бога, духів, тварин тощо); 2) людина у відношенні до її власного суспільства; 3) людина у відношенні до «своїх» і «чужих» (пор. [1, с. 3]).

Специфіка соціальних відносин полягає в тому, що в них індивіди взаємодіють один з одним як представники певних суспільних груп, класів, професій чи інших груп, що склалися в сфері поділу праці, суспільного і політичного життя. Такі відносини будуються на взаємодії конкретних соціальних ролей. Соціальний вимір особистості знаходить своє відображення і закріплюється в мові, представляючи пріоритети у взаємовідносинах, цінності і погляди суспільства на різних етапах його розвитку.

У цьому контексті особливої актуальності набуває різнобічне дослідження найменувань людини за родом занять, які складають істотну частину словника будь-якої мови. Роль цих назв у мові не вичерпується їхнім використанням як самостійних, автономних лексем. Важливе місце тут належить і їх застосуванню у внутрішньофразеологічному контексті.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Слід зазначити, що серед напрямів, що активно розробляються нині у фразеології, поряд із вивченням фразем із певним спільним цілісним значенням, велика увага також приділяється фразеологічним одиницям, які містять однакові лексеми чи лексеми певного спільного семантичного класу. Цій останній проблематиці присвячено низку робіт, в яких предметом розгляду є: на матеріалі української мови – ідіоми з анімалістичним (В.М. Бойко), соматичним (І.В.Тимченко), антонімічним (Н.М.Бобух) компонентами, фразеологізми з компонентами «душа» (О.М.Каракуця), «хата» (Ю. М.Лебеденко); на матеріалі німецької мови – фразеологізми з топонімічним (Ю. А.Фірсова), ономастичним (Н. С. Лалаян), кінетичним (О. В.Харчук) компонентами та ін.

Назви людини за родом занять заслуговують на особливу увагу, адже суспільна значущість позначуваних реалій, багатство пов'язаного з ними смислового змісту, зокрема соціо-етнічних та культурно-історичних конотацій цих реалій та їхніх позначень, забезпечують цим одиницям потужний смислопороджувальний потенціал, який вони виявляють, функціонуючи як складники фразеологізмів, слугуючи для вираження різноманітних за характером фразеологічних значень.

Мета і завдання статті. Метою нашого дослідження є висвітлення особливостей функціонування лексем на позначення назв людини за родом занять у фразеологічних одиницях в українській, англійській та німецькій мовах. Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

1) виділити та розкласифікувати корпуси фразеологічних одиниць із лексичними-компонентами на позначення назв людини за родом занять в обраних мовах;

2) визначити фразотворчу роль відповідних лексем;

3) виявити та дослідити структурно-семантичні особливості ідіом, що містять компонент-назву людини за родом занять при зіставленні досліджуваних мов.

Матеріалом дослідження стала картотека, що складається з 844 українських, 482 англійських та 160 німецьких фразеологізмів з відповідними лексемами, вилучених шляхом суцільної вибірки з лексикографічних джерел.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У сучасному суспільстві налічують десятки тисяч професій і спеціальностей. Щоб охопити цю різноманітність, потрібна карта світу професій, а точніше – класифікація їх за основними ознаками.

Загальнопоширеною є багаторівнева психологічна класифікація професій, яка складається з чотирьох ярусів. Перший ярус – типи професій. Залежно від особливостей предмета праці виділяють п'ять типів: «людина – природа» (напр., *зоотехнік, агроном, кінолог, лаборант*), «людина – людина» (напр., *лікар, учитель, психолог, перукар*), «людина – техніка» (напр., *столяр, архітектор, радіомеханік, електромонтажник*), «людина – знак» (напр., *перекладач, кресляр, інженер, топограф*), «людина – художній образ» (напр., *артист, художник, музикант, дизайнер*). Другий ярус – класи: 1) гностичні професії (напр., *слідчий, журналіст, інспектор з наукової організації праці* тощо); 2) перетворюючі, які передбачають будь-які дії, спрямовані на предмет праці з метою збереження його властивостей, станів у відповідних межах (напр., *майстер-реставратор, слюсар, кресляр-картограф* тощо); 3) професії,

пов'язані з оперативним практичним пошуком (напр., *розмітник у суднобудуванні, металообробці, закрійник ательє індивідуального пошиття*). Третій ярус – відділи професій. Це професії ручної праці, машинно-ручні, з використання автоматизованих систем та з переважанням функціональних знарядь праці. Четвертий ярус — групи професій (за ознакою предметних і соціальних умов праці). Можна виділити чотири групи професій, видів праці: 1) праця в умовах звичайного "побутового" мікроклімату; 2) праця на відкритому повітрі з різкими перепадами температури і вологості; 3) праця в незвичних умовах (під землею, під водою, в гарячих цехах, у цехах з виробничими шкідливостями, на висоті, у повітрі); праця з підвищеною моральною відповідальністю за здоров'я, життя, психічний (розумовий, моральний) розвиток людей, за суспільні, матеріальні цінності. Таким чином, в кожному типі є класи, що мають відділи, які складаються з груп [2].

Відповідно до семантики іменників на позначення назв осіб за відношенням до діяльності можна поділити на такі семантичні групи: 1) назви осіб за професією, спеціальністю, видом діяльності та родом занять (*логіст, фермер*); 2) назви осіб за відношенням до професії (*провідний посередник*); 3) назви осіб за тимчасовим чи аматорським заняттям (*боксер, солдат, студент*); 4) назви осіб за предметом, що визначає їхню професію (*автор блогу, байкер*); 5) назви осіб за їх кваліфікацією в певному роді діяльності (*біржовий експерт, спеціаліст з легкозаймистих і горючих речовин*), 6) назви осіб за їхніми посадами (*віцеканцлер, прес-секретар, глава уряду*) [3].

Аналізуючи фразеологію української, англійської та німецької мов, ми виявили, що фразеологічні компоненти на позначення назв людини за родом занять охоплюють широкий спектр професій у різних сферах людської діяльності. Саме тому ми класифікуємо фразеологізми, виходячи з розподілу професій за ознакою галузі народного господарства та промисловості, який ми розробили на основі згаданих вище та деяких інших класифікацій і який виявився найдоцільнішим для наших дослідницьких завдань. Ці особові назви, що фігурують у складі фразем, стосуються таких сфер діяльності, як: 1)

промислові професії і ремісництво; 2) сільськогосподарські професії; 3) лісове господарство, мисливство, рибальство; 4) заняття торгівлею; 5) чиновництво, канцелярські робітники; 6) медицина; 7) кулінарна діяльність; 8) освіта; 9) юридичні; 10) мистецтво; 11) мореплавання; 12) наука; 13) медіа; 14) сфера послуг, також прислуга; 15) військо.

Розглянемо окремі з вищеозначених груп.

Серед назв, що стосуються промислових професій і ремісництва, найбільш активні у творенні фразеологізмів наступні іменники: в українській мові – *швець* (27 ФО), *коваль* (16 ФО), *майстер* (13 ФО), *бондар* (5 ФО), *кравець* (4 ФО), *мірошник / мельник* (4 ФО); в англійській мові – *tailor* (11 ФО), *workman / worker* (9 ФО), *tinker* (5 ФО), *cobbler / shoemaker* (5 ФО), *carpenter* (4 ФО), *miller* (3 ФО); в німецькій – *Schneider* (6 ФО), *Meister* (6 ФО), *Schuster* (4 ФО), *Zimmermann* (2 ФО).

Викликає зацікавлення те, що окремі фразеологічні вирази є за своєю внутрішньою формою спільними або ж дуже схожими для трьох мов: укр. *По роботі пізнати майстра* [5, с. 335], нім. *Am Werke erkennt man den Meister, Das Werk lobt den Meister* [7, с. 395]; англ. *The work shows the workman* [6, с. 1026]. Деякі ж мають відповідники лише у двох з досліджуваних мов: англ. *Let the cobbler stick to his last* [6, с. 221] (дослівно «нехай швець тримається свого копила» та нім. *Schuster, bleib bei deinem Leisten!* [7, с. 369] (дослівно «шевцю, тримайся своєї мірки»)) мають спільну цілісну семантику й приблизно однакову внутрішню семантичну структуру «хай швець судить про своє». В українській мові це ж значення передається виразом з іншою внутрішньою будовою: *біда, як пироги та швець почне пекти* (пор. також *знай швець своє шевство, а в кравецтво не мішайсь* [5, с. 426]), але компонент (назва особи за професією) той самий, як те ж і цілісне значення.

У фразеології досліджуваних мов сільськогосподарські професії представлені такими назвами їх виконавців: в українській мові – *пастух* (10 ФО), *різник* (3 ФО), *хлібороб* (2 ФО); в англійській – *shepherd* (4 ФО), *farmer* (3 ФО), *gardener* (1 ФО); в німецькій – *Hirt* (2 ФО), *Meier* (1 ФО). У цій групі

спільними для двох мов є внутрішня форма і цілісне значення прислів'їв укр. *Який пастух, така й череда* [5, с. 326], нім. *Wie der Hirt, so die Herde (або das Vieh)* [7, с. 291].

У групі назв осіб за сільськогосподарською діяльністю ми можемо виокремити окрему підгрупу зі значенням «господар, пан, хазяїн», що виділяється не лише за суто професійною, а водночас і за соціально-майновою ознакою: адже названим особам належала земля. В українській фразеології слово *господар* містять 26 ФО, *пан* – 210 ФО, *хазяїн* – 34 ФО.

Поява прислів'їв та приказок про панів була зумовлена соціальними умовами. Усвідомлення народом несправедливості, нерівності, жорстокого ставлення до простих людей відобразилось у народному слові, що вмістило в собі відповідні погляди й переконання (*Панам лихо кидати – не плугом орати; Що вільно панові, то не вільно Іванові; З паном не будь за пан-брата*). Прислів'я того періоду близькі нам, тому що й зараз є бідні і багаті, жорстокі й милосердні, всюди панує несправедливість тощо.

Наступна сфера діяльності – лісове господарство, мисливство, рибальство – має незначну кількість своїх представників лише в українській (*рибак* (5 ФО) – напр., *Рибак рибака пізнає здалека* [5, с. 358], *ловець* (1 ФО) – *На ловця і звір біжить* [5, с. 442], *бортник* (1 ФО) – *Ледаякого бортника і мед ледачим пахне* [5, с. 328]) та англійській (*fisher* (1 ФО) – *the great fisher of souls* [6, с. 439], *hunter* (1 ФО) – *All are not hunters that blow the horn* [6, с. 24]) мовах.

Торгівля, комерція також наклали свій відбиток на формування фразеологічного фонду досліджуваних мов. Достатньо високу фразоактивність мають наступні компоненти: в українській мові – *купець* (6 ФО), *крамар* (3 ФО), *коробейник* (2 ФО); в англійській – *merchant* (8 ФО), *dealer* (4 ФО); в німецькій – *Kaufmann* (1 ФО), *Makler* (1 ФО). Фразеологічні одиниці відображають специфіку торгівельних взаємин, а також нечесність і інші риси купців та торговців (укр. *Муж крамар, а жона крамарка: він із двору, а у жінки ярмарка* [5, с. 404]; англ. *to play the merchant with one* – обманути, обдурити когось [6,

с. 766]; нім. *Jeder Kaufmann lobt seine Ware* – Кожен купець свій товар вихваляє [7, с. 318]).

До групи «чиновництво, канцелярські робітники» ми відносимо також державних діячів, правителів, професії адміністративно-управлінські та політичні: укр. *цар* (31 ФО), *король* (12 ФО), *князь* (9 ФО); англ. *king / queen* (61 ФО), *lord* (14 ФО), *prince* (13 ФО), *politician* (6 ФО), *president* (3 ФО), *clerk* (3 ФО); нім. *König* (8 ФО), *Kaiser* (3 ФО), *Fürst* (3 ФО), *Beamter* (1 ФО).

Слід зауважити, що в українській мові серед цих назв немало архаїчних (напр., *війт*, *піддячий*, *повитчик*, *писар*), в той час як сучасних мало. В англійській мові, навпаки, назв сучасних посад і професій більше, ніж в українській та німецькій мовах (напр., *secretary*, *deputy*, *speaker*, *congressman*).

Деякі назви правителів зустрічаються у фразеології разом з власними іменами (укр. *За короля Горошка, коли людей було трошки; За короля Саса їж хліб та розв'язуй паса; за царя Гороха (Панька, Тимка, Хмеля)*; англ. *when Queen Anne was alive; Queen Anne (Elizabeth) is dead*).

Як свідчать проаналізовані фразеологічні одиниці, медична сфера презентована такими іменниками – назвами осіб: в українській мові лише однією лексемою «лікар» (напр., *Добре в світі жити попові, лікареві та котові* [5, с. 362]); в англійській мові шістьма лексемами – *doctor*, *apothecary*, *physician*, *surgeon*, *practitioner* (напр., *after death the doctor* – все добре у свій час; як мертвому припарка [6, с. 10]; *apothecaries would not sugar their pills unless they were bitter* – тому і доводиться підсолоджувати пілюлі, що вони гіркі [6, с. 33]; *the best physicians are Dr. Diet, Dr. Quiet and Dr. Merryman* – їжа, тиша та розваги – найкращі лікарі [6, с. 121]); у німецькій мові трьома – *Arzt*, *Doctor*, *Apotheker* (напр., *habe den Doctor zum Freund und den Apotheker zum Bittsteller, du mußt doch sterben* – двом смертям не бути, а одної не минути [7, с. 150]).

Варто зазначити, що віднесення тих чи інших назв до тієї чи іншої групи є досить умовним, адже, наприклад, професії наукових працівників можуть бути представлені і в медицині, і в педагогіці, а роботу няні можна вважати і педагогічною, і сферою послуг, і т. д.

Фразеологічні одиниці досліджуваних мов, окрім наведених професійних назв, містять також назви людей за родом занять, які, строго кажучи, не є професіями. Сюди ми відносимо: 1) релігійних діячів як служителів Господа (*nin, чернець; bishop, friar; Pfarrer, Prediger*); 2) людей, що навчаються (*школяр; pupil, student*); 3) осіб, що перебувають поза структурою суспільних відносин (*зłodий, розбійник; thief, pickpocket; Dieb, Räuber*); 4) людей, які займаються відьмацтвом, чаклунством і знаходяться, можна сказати, на межі між реальним світом і світом потойбічним у його негативній іпостасі (*відьма, ворожка; fairy, witch; Fee*); 5) тих, хто жебракують (*жебрак, старець; beggar*). Осіб, які взагалі не мають занять, тобто ухиляються від будь-якої діяльності, спрямованої на підтримання життєдіяльності, ми відносимо до антонімічної підгрупи у складі загальної групи позначень за родом діяльності (*ледащо, баглай, дармоїд*).

У ролі фразотворчих компонентів виступають здебільшого іменники на позначення осіб за родом діяльності, хоча в українських фраземах зустрічаються також присвійні прикметники, похідні від таких субстантивів (укр. *як / мов / наче ковальський міх; приставати / пристати смолою, як шевська смола; Моє діло, як кажуть, мірошницьке: запусти, та й мовчи; худенький, як різницький стовпчик*; нім. *der ärzliche Befund*), дієслова (укр. *Сім літ морячив і моря не бачив*). Специфічною ознакою німецької мови є, як відомо, наявність у ній великої кількості складних слів, особливо іменників. Відповідним чином до складу фразеологічних компонентів-комполит входять назви людей за родом занять (*ein Gemüt wie ein Fleisherhund haben* – бути грубим, безсердечним [7, с. 211] (нім. *Fleisher* «м'ясник»); *unter uns Pastorentöchtern* – між нами кажучи [7, с. 431] (компонент *Pastor* – пастор); *der letzte Rest vom Schützenfest* – залишки [7, с. 459]; компонент *Schütze* – стрілець).

Окремі професії асоціюються з іменами, які виступають у фразеологічних позначеннях цих професій. Це відголосок старовинного звичаю називати усіх людей, що належать до певної професії, одним іменем [4, с. 9]. Так, чомусь саме Іван Ганс і Джек є катами у німецькій (*Meister Hans*) та англійській (*Jack Ketch*) мовах. Знаходимо згадки і про кравців та шевців у сполученнях

професійної назви і антропоніма: у англійській мові *Tom Tailor* – кравець; в українській *мне, мов Семен-швець шкуру*. В останньому прикладі спостерігаємо негативне забарвлення фразеологічної одиниці.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Проведене дослідження дозволило нам зробити наступні висновки:

1. Соціальна складова посідає важливе місце в мовному образі людини. Відображаючись на фразеологічному рівні мови, соціальний аспект представлений доволі широко, висвітлюючи не лише багатство і бідність, рівень суспільного становища тощо, а й різноманіття типів тієї діяльності, що визначає місце людини у суспільній структурі.

2. Дані нашої картотеки засвідчили, що назви людини за родом занять чисельніше представлені в українській фразеології, менш – в німецькій.

3. Особливо репрезентативним під час дослідження назв людини за родом занять виявився паремійний рівень мови. У прислів'ях та приказках української, англійської та німецької мов міститься більше назв людини за родом занять, ніж в ідіомах (напр. в українській мові кількість фразеологічних одиниць – 78, паремій – 766).

4. Найвищу фразоактивність мають наступні компоненти: в українській мові – пан (210 ФО), піп (105 ФО), козак (77 ФО), хазяїн (34 ФО), цар (31 ФО), швець (27 ФО), злодій (27 ФО); в англійській – king / queen (61 ФО), knight (28 ФО), master (23 ФО), thief (18 ФО), lord (14 ФО), prince (13 ФО), tailor (11 ФО); в німецькій – Herr (18 ФО), König (8 ФО), Schneider (6 ФО), Meister (6 ФО), Prophet (6 ФО), Schuster (4 ФО), Wirt (4 ФО).

Перспективою подальшої розробки проблеми є уточнення корпусів фразеологічних одиниць з компонентом на позначення назв людини за родом занять; вивчення динаміки семантичного розвитку відповідних компонентів у структурі фразем, а також і подальшої смислової еволюції таких фразем; з'ясування ролі культурологічної інформації, закладеної у внутрішній формі фразеологічних одиниць з лексемами на позначення назв людини за родом занять, у формуванні фразеологічного значення.

Джерела та література

1. Лапшина О. Г. Социальная составляющая языкового образа человека (на материале предметных фразеологизмов): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / О. Г. Лапшина. – Тюмень, 2008. – 24 с.
2. Баклицький І. О. Психологія праці: підручник / І. О. Баклицький. – 2-е вид., переробл. і допов. – К.: Знання, 2008. – 655 с.
3. Федірчик І. Я. Словотвірні та семантичні особливості іменників-неологізмів на позначення осіб у сучасній німецькій мові / І. Я. Федірчик // Лінгвокогнітологія і мовні структури: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 14-15 лютого 2013 року – Дніпропетровськ, 2013 [Electronicresource]. – Mode of access: http://www.confcontact.com/20130214_lingvo/2_fedirchik.htm
4. Божко І. С. Семантика антропоніма у складі фразеологічної одиниці: співставлення на матеріалі української, російської, французької, англійської та німецької мов / І. С. Божко // Філологічні науки: синхронічний та діакронічний аспекти: зб. Наук. Пр. Випуск 2. – Суми: СумДПУ, 2010. – С. 3 – 12.
5. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис / Упоряд., приміт, та вступна ст. М. М. Пазяка. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
6. Баранцев К. Т. Англо-український фразеологічний словник / Уклад. К. Т. Баранцев. – 3-тє вид., стер. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2006. – 1056 с.
7. Бинович Л. Э. Немецко-русский фразеологический словарь / Л. Э. Бинович, Н. Н. Гришин / Под ред. д-ра Малиге-Клаппенбах и К. Агрикола. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: «Русский язык», 1975. – 656 с.

Пономарева Оксана. Некоторые аспекты исследования фразеологизмов с компонентом-названием человека по роду занятий (на материале украинского, английского и немецкого языков). В статье рассмотрено отражение в структуре и семантике фразем социального измерения личности, представленного в названиях человека по роду занятий. Обозначенная проблема становится особенно актуальной потому, что наименования человека по значущему социальному признаку – его месту в системе общественных отношений – составляют существенную часть словаря любого языка, в них представлена специфика общественных ролей, соответствующие ценности и взгляды различных этносоциумов на разных этапах их развития. Исследование проведено на материале украинского, английского и немецкого языков. Особое внимание сосредоточено на выявлении и исследовании структурно-семантических особенностей идиом с лексемами на обозначение названий человека по роду занятий и особенностей их функционирования в

фразеологии указанных языков. В статье описаны семантические группы ключевых лексических компонентов-названий человека по роду занятий в соответствии с разными принципами классификации, подана количественная оценка их репрезентации средствами украинской, английской и немецкой фразеологии, проведены междуязыковые параллели. Как вывод утверждено, что особенно репрезентативным оказался паремиологический уровень языка; названия человека по роду занятий более численно представлены в украинском языке; перечислены компоненты фразем с самой высокой фразеобразовательной активностью.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая единица (ФО), названия человека по роду занятий, профессии, семантические группы.

Ponomarova, Oksana. Some aspects of the study of phraseological units with a component naming people by their occupation (with reference to Ukrainian, English and German). The article deals with the social dimension of personality as reflected in the structure and meaning of phrasemes with components denoting people with respect to their occupation. The place the person occupies in social relationships network is his/her important social feature, and therefore person designations reflecting this feature make up an important part of any language lexis, these designations represent the nature of various social roles, values and views of various ethnical and social communities at various periods of their history. The author conducted her research with reference to Ukrainian, English and German, establishing and analyzing the structural-semantic specificity of phraseological units with lexical components denoting people according to their occupation and the way these lexemes are used as phraseological components. She describes semantic groups of such words classified in accordance with various principles and gives quantitative assessment of their occurrence within Ukrainian, English and German phraseology, drawing some cross-linguistic parallels. The author concludes that the proverbial sublevel of the phraseological system is especially representative as to the use of such lexical units and that, of the three languages, it is Ukrainian that makes the widest use of these words. Also, the author indicates words of this kind of meaning that are most actively used to form phrasemes in each of the three languages.

Key words: phraseology, phraseological unit, naming people by their occupation, professions, semantic groups.